

ZSIDÓK A MAGYAR GAZDASÁGI ÉLETBEN 1760–1945

Jews in the Hungarian Economy 1760–1945 ed. Michael K. Silber

kötet egy 1988-ban Jeruzsálemben tartott történészkonferencia kibővített és megszerkesztett előadásait tartalmazza.

A magyar zsidóság gazdasági szerepéről a hetvenes évek végéig kevés tudományos munka született – ahogy ezt a kötet szerkesztője, a magyarországi zsidóság történelmének kutatója, Michael K. Silber, jeruzsálemi történész is megállapítja kitűnő bevezetőjében. Aki képet akart kapni a magyar zsidóság gazdasági szerepéről, kénytelen volt Kovács Alajos 1922-ben kiadott *A zsidóság térhódítása Magyarországon* című, természetesen elmarasztaló könyvét kézbe venni. A liberális korszak zsidó polgársága büszke volt gazdagságára, erejére, mindarra, amit véghezvitt és elért, önértetessége nyomon követhető a Lipótvárosi Kaszinótól a sírkövekig. Ez az önértet sugárzik a kötetben szereplő két életrajzi monográfiából, Weiss Manfréd és Wahrmann Mór személyiségéből is. Annyira azonban még fénykorában sem érezhette magát elég biztonságban a zsidó polgárság, hogy gazdasági sikereinek statisztikai adataival kérkedjen, és még inkább jó oka volt azok eltitkolására a huszadik századi antiszemitizmus megerősödésével. William McCagg amerikai történész tanulmányában megfigyelhető, hogyan álcázta magát a bécsi zsidó gazdasági elit, hogyan tett meg mindent, hogy az igazgatótanácsokat feltöltse keresztényekkel, amennyire lehet a történelmi arisztokrácia tagjaival. A zsidók gazdasági hatalma soha nem jelent meg sem a politikai, sem az üzleti élet reprezentációjában.

A zsidók túlreprezentáltságát kimutató statisztikai adatok nyilvánosságra hozatala, különösen 1920-tól az első numerus clausustól kezdve, csak az antiszemitának nyújtott volna újabb támadási felületet. Éppen ezért a zsidó gazdaságtörténeti kutatás, a zsidó „térfoglalást” bizonyítandó, az antiszemiták terrénuma volt. A harmincas évek elejétől Németországban a Birodalmi Zsidókérdés Kutató Intézet folytatott kutatásokat e tárgyban. A kommunista korszak hallgatásának okaival, a zsidó téma tabu alá helyezésével számos tanulmány foglalkozik. A korszak végére enyhül a tilalom. A hetvenes években megjelent történelmi munkák, kézikönyvek, például az 1978-as *Budapest Története*-ben Vörös Károly fejezetei, ha óvatosan is, de megemlítik a zsi-

dó „nagyburzsoáziát”, anélkül azonban, hogy a zsidók szerepét elemezték volna, akik nélkül a modern magyar történelem elképzelhetetlen. Nem véletlen, hogy a magyar zsidók társadalom- és gazdaságtörténetéről az első jelentős mű egy nem zsidó és nem magyar, tehát a helyi előítéletek és félelmek szövevényétől mentes, amerikai történész munkája. William McCagg 1972-ben megjelent izgalmas könyve, a *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*. Magyarul egy rész jelent meg belőle a *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában*, Bp., 1985. c. kötetben amely először próbálja tudományos igénnyel bemutatni és elemezni a liberális korszak zsidó siker-történetét.

Néhány elszórt magyarországi publikáció után először 1984-ben tartottak Budapest-konferenciát a témáról, Ránki György, a Történettudományi Intézet akkori igazgatója szervezésében, majd rá egy évvel Párizsban Karády Viktor, a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales kutatója és Jehuda Don, az izraeli Bar-Ilan University professzora szervezésében. Az utóbbiak szerkesztésében jelent meg 1990-ben az *A Social and Economic History of Central European Jewry* című tanulmánykötet. Több szerző már abban a kötetben is szerepelt. A jeruzsálemi konferencián már viszontlátták egymást a kutatók, túl az alapkutatásokon, amelyben a kötet több szerzője – kiemelhetjük talán Karády Viktor nevét –, jelentős munkával kivette a részét. Éppen ezért a kutatók többsége már nyugtalanság nélkül adhatta át magát valamely részterület alapos feldolgozásának, mint például Vörös Károly a kötet egyik legjobban megírt tanulmányában Wahrmann Mór portréjának, vagy Kovács M. Mária a mérnöki szakmának. De nem hiányoznak a nagy kérdések és összefoglalók, mint Hanák Péter nyitótanulmánya és a kötet végén a két összefoglaló, amelyben a két rangos szerző Jehuda Don és Ránki György egymással és egy 1960-as New Yorkban megjelent, azóta klasszikussá vált tanulmány, Simon Kuznetz: *Economic Structure and Life of the Jews* módszereivel és következtetéseivel vitatkozik. Az átfogó tanulmányok jelentik a konferenciák savát-borsát, amelyekben a nagy öregek felvetik a nagy kérdéseket, noha vitájuk gyakran többet árul el a szerzők elfoglaltságairól, mint magáról a témáról. Mi az oka a közép-európai zsidóság sajtós foglalkozási struktúrájának? – teszi fel a kérdést Jehuda Don és Ránki György. A hajlam vagy

a körülmények? Mint várható, az izraeli szerző jobban hajlik a hajlamra, a magyar, Kuznetscel egyetértésben inkább a körülményekre, de természetesen mindketten figyelembe veszik mindkét tényezőt. A közép-európai zsidók sajátos foglalkozási struktúrája közismert, de nem árt újra áttekinteni a német, a lengyel, a magyar és a csehszlovák statisztikai adatok táblázatait, melyek megmutatják, hogy a zsidók szinte teljesen hiányoznak az agrárszektorból, viszont túlreprezentáltak az iparban és a kereskedelemben, és az iparon és a kereskedelmen belül is bizonyos ágazatokba tömörülnek, azonkívül az átlagosnál nagyobb a fehérgallérosok aránya. A „zsidó ipari ágazatok”: az élelmiszer-, ruha-, bőr-, papír- és nyomdaipar, olyan iparágak, amelyek egyéni fogyasztók számára, nyílt fogyasztói piacra termelnek végterméket, nem túl nagy és nem túl tökeigényes vállalkozásokban.

A zsidó népesség foglalkozási struktúrájáról kapunk további információkat Katus László tanulmányából, aki az 1768-as census adatait hasonlítja össze az 1900–1910-es összeírás adataival. A két táblázat egymástól olyan messze eső időszakokról szól, hogy interpretációjukra nemigen nyílik mód, de Katus László úgy véli, hogy csak 1900-tól kezdve rendelkezünk megfelelő adatokkal, anélkül, hogy megmagyarázná, miért tartja megbízhatatlannak az 1848-as *Zsidó évkönyv* vagy az 1870-es census adatait, amelyre a kötet más szerzői egyébként támaszkodnak.

Jehuda Don kiemeli a zsidók preferenciáját az önálló tulajdonosi státusz mellett az alkalmazotti állással szemben. Az általa felsorolt preferenciák, „hajlamok” – mint írja – éles ellentétben állnak a két háború közötti gazdasági fejlődés dinamikájával, ami a zsidók lemaradását okozza. Sokan lesznek szakértelmiségiek, ami továbbra is lehetővé teszi számukra az önállóságot.

Lengyel György, a magyar gazdasági elit szociális összetételével foglalkozó tanulmányában 314 prominens, ahogy ő nevezi „multipozicionális” üzleti vezető származásának, mobilitásának, iskolázottságának, kariertípusának vizsgálata alapján a zsidók két világháború közötti lemaradását ugyancsak arra vezeti vissza, hogy a zsidók lassabban alkalmazkodtak a professzionális igényeihez. 1937-ben az üzleti elit 45 százaléka, a bankelit 37 százaléka volt zsidó. Míg a zsidó népesség iskolázottsági színvonala az átlagnál magasabb, az üzleti elitben alacsonyabb volt. Karrierjük inkább családi kapcsolatra alapozódott, mint tanulmányokra vagy hivatalnoki gyakorlatra. Kár, hogy Lengyel György végkövetkeztetése az általa közölt egyetlen statisztikai táblázattal sem függ össze, és külön szerencsétlenség, hogy a zsidók aluliskolázottságát mutató egyetlen számadat (233. old.) nyilvánvalóan sajtóhibás.

Ránki György vitatja Jehuda Donnak azt az állítását, hogy az önállóság a zsidók pályaválasztásában elsődleges szempont lett volna, és közvetve Lengyel Györgynek is válaszol. 1920 és '30 között, amikor a szakértők iránti kereslet megnő, Budapesten 40 százalékkal nőtt a zsidó fehérgallérosok száma az iparban, és 25 százalékkal

a kereskedelemben. Ránki György határozottan a körülményekre, vagyis az antiszemitizmusra hárítja a felelősséget a sajátos zsidó foglalkozási struktúra kialakulásáért, és egyben a második világháború előtti lemaradásért is.

A két világháború között a zsidó mérnököket nem a hajlamuk szorította a magánépítészet felé, adja meg a választ a fel sem tett kérdésre Kovács M. Mária, aki a zsidó szakértelmiséget feldolgozó tanulmányorozatában, az orvosok és az ügyvédek után ebben a kötetben a mérnököket veszi sorra. Tárgyszerű, adatgazdag tanulmányában arról ad számot, hogy ebben az első világháborúig olyan kevert szakmában, ahol zsidók, németek, magyarok együtt dolgoztak, hogyan erősödik meg az antiszemitizmus, hogyan épülnek ki a keresztény érdekszövetségek, hogyan alakult meg 1919-ben a Magyar Mérnökök és Építészek Nemzeti Szövetsége, majd a kifejezetten jobboldali mérnöki egyesület, a Hungária, amelyek szigorúan szemmel tartották a numerus clausus betartását. Éberségük eredményeképpen a zsidók részvétele a szakmában 1937-re a korábbi 40 százalékról 18 százalékra szorult vissza. 1937-re a zsidó mérnökök több mint a fele építésmérnök volt, ez volt az a terület, ahol a mérnökök önállóak lehettek – mint-hogy a hivatalnoki állásba már nem vették fel őket –, és magánpiacra dolgozhattak, tehát nem szorultak állami vagy ipari megrendelésre. Ideológiatörténeti érdekesség, hogy míg az antiszemitizmus mögött többnyire az elbizonytalanodásból fakadó antimodernista pesszimizmus állt, a mérnököket a kenyérféltés mellett éppen egy technokrata radikalizmus és idealizmus sorakoztatta fel a jobboldal mellé. Illiberális vágyképük a mindenható állam, amely majd megszabadítja a technikai modernizációt a finánciális gáttaktól.

Hanák Péter is a magyar társadalom szélesebb kontextusába helyezve vizsgálja a magyarországi zsidók történetét, és keres választ arra a kérdésre, hogy az örmények, németek, görögök után, a 19. század elején miért pont a zsidók vették át a vezető szerepet Magyarország kereskedelmében. Miért nem volt képes a tradicionális agrár társadalomból magyar etnikumú vállalkozói réteg kialakulni? Hanák Péter leírja, hogy a zsidók kirekesztettsége, pária állapota a feudális társadalomban hogyan vált előnyükre a kereskedelem megszervezésében. A zsidók 1849-ig nem szerezhettek földet, 1840-ig nem telepedhettek le városokban. A falusi zsidó hálózó, aki közvetlenül érintkezett a termelővel és a fogyasztóval, közvetítő szerepet játszott a földbirtok, a falu, a piaci központok és a nagykereskedelmi cégek között, előnyt élvezett a hagyományos városi kereskedőkkel szemben. A nagy létszámú zsidó bevándorlás szerencsésen egybeesett a Monarchia piaci élénkülésével, a magyar gabona iránti kereslet növekedésével. Hanák Péter a zsidó tökefelhalmozás modelljét a zsidóktól megigézett, antiszemita Werner Sombart paranoiásan éleslátó *Die Juden und das Wirtschaftsleben* (1920) című könyvére hivatkozva és támaszkodva vázolja fel. Az egyik tipikus út a hálózó-boltos-nagykereskedő, a másik a hálózó-tól az

árendán át vezet. A kereskedő, bérlő, pénzkölcsönző zsidók majdnem egy évszázadon át jótékony érdeklődésben álltak a liberális nemességgel, és ez megalapozta a zsidók politikai emancipációját és társadalmi asszimilációját.

A zsidók beruházási stratégiája más volt, mint a keresztényeké. A keresztények, ha meggazdagodtak, földet vásároltak, és betagozódtak a nemességbe, a zsidók kénytelenek voltak felhalmozott tőkéjüket újra beruházni, vállalkozásukat kiszélesíteni. Bácskai Vera a pesti nagykereskedők példáján konkretizálja és egyben finomítja az általános megállapítást. A legtöbb keresztény cég nem tartott tovább egy generációnál, a nagykereskedők fiaikat hivatalnoknak vagy katonának adták, míg a zsidó nagykereskedők legfőbb célja az volt, hogy bankárok legyenek vagy bekerüljenek a bécsi nagykereskedők közé. Nemesítés 1848-ig tíz esetben történt, hét keresztény és három zsidó, a többség folytatta az üzletet, tőkéjét egy sem konvertálta a földbe. Keresztények és zsidók között sem volt ritka, hogy a nemesítés után sem hagytak fel az üzleti tevékenységgel.

Hanák Péter tanulmánya polemikus, mondhatni védőbeszéd jellegű, amennyiben felidézi és megcáfolja a zsidókat sajátos gazdasági szerepük miatt ért vádakot, amely legtöbbet az uzsora, a szeszfőzés és kocsmatartás miatt érte őket a 19. században.

Puskás Julianna a magyar jobbágy- és földbirtokviszonyok felvázolása után fölteszi a kérdést: mivel magyarázható a zsidó földbérlők, különösen a nagybirtokos bérlők nagy száma. Statisztikai adatok a földbérlérről csak 1890-től állnak rendelkezésre: 1900-ban a 100 holdon felüli bérlők 49,5 százaléka volt zsidó, és bár az összeírás nem tünteti fel külön az 1000 holdon felüli bérlőket, a *Földtulajdonosok Regiszteré*-nek 1911-es névsorából kitűnik, hogy néhány kivételtől eltekintve majdnem mind zsidók voltak. Puskás Julianna magyarázatában a földbirtokos arisztokrácia mentalitását tartja meghatározónak: a nemesség még eladósodva sem kívánt megválni földjétől, ezért még akkor sem a parasztnak adta ki földjét bérbe, ha azok többet fizettek volna, mint a zsidók. Úgy érezték, hogy az a tulajdonjogukat veszélyeztetné. A zsidókkal már üzleti kapcsolatban álltak mint regale bérlőkkel (árendások), hitelezőkkel vagy nagykereskedőkkel. A szerző maga is hangsúlyozza elemzésének hiányosságait, és azt, hogy a zsidók szerepe a magyar mezőgazdaságban – részt vettek-e és ha igen, milyen módon a fejlettebb technológiák bevezetésében, a modernizációban? – mindmáig feldolgozatlan téma, talán kényessége miatt.

A zsidók gazdasági-társadalmi szerepének vizsgálatára a kötetben több szerző új adatbázison végzett modern statisztikai módszerekkel összehasonlító vizsgálatokat. Karády Viktor az ortodox és a neológ zsidóság közötti különbséget vizsgálja iskolázottság, szociális mobilitás szempontjából a tőle megszokott tudományos alapossággal. A megyékre lebontott statisztikai adatok sokaságának feldolgozása alapján a két közösség között megrajzolható földrajzi határ: Délnyugat-Magyarország

többségében neológ, északkelet ortodox. A két közösség közti különbségről asszimiláció, integráció, modernizáció tekintetében az adatok még oly tiszteletre méltó sokasága sem mond újat. A modernitás indikátorai – a születésszám, halandóság, a válások száma, női edukáció – megmutatják az ortodoxok és neológok között a várt különbséget. Ugyanakkor felhívják a figyelmet azokra az eltérésekre, amelyek a két közösségen belül földrajzi elhelyezkedés, társadalmi környezet, urbanitás és származási hely alapján kimutathatók. A szegény, jiddistül beszélő északi megyékben (Bereg, Máramaros, Ung, Ugocsa) jóval magasabb az analfabetizmus aránya, mint a magyarosodott megyékben, és a középiskolát végzett középosztály jóval az országos átlag alatt maradt. A német környezetű nyugati ortodoxianak azonban kiváló oktatási rendszere és ennek megfelelően művelt középosztálya volt. Karády tanulmánya nyomán a hagyományos ortodox-neológ kettősség árnyaltabbá vált.

Karády vizsgálataiból következik az is, hogy a pusztá urbanizáció, azaz nagyobb zsidó népesség tömörülése egy autonóm adminisztratív centrumban, még nem jelent okvetlenül modernizációt. Bizonyítják ezt az északi megyék tradicionális stétl kultúrájú városai (Ungvár, Máramarossziget, Munkács). Innen egyenesen megérkezünk Péter Hidas, montreali történész *Rejtett urbanizáció* című tanulmányához. Hidas a korrelációs analízis statisztikai módszerével vizsgálja a zsidóság jelentőségét a 19. századi magyar urbanizációban. Feltételezése alapján az urbanitás (városban lakás) és a kereskedelem összekapcsolásával képet alkothatunk a modernizációról és ezen belül a zsidók szerepéről a magyarországi modern urbanizáció kialakításában. Hidas Pearson-féle „r”-jei megmutatják, hogy a szabad királyi városokban a kereskedelembe való részvétel arányának változása kb. 46,5 százalékban tulajdonítható a zsidók jelenlétének, ill. hiányának. Nem mutatható ki összefüggés a mesterségek, valamint az ipar és a különböző vallásos csoportok között. Ellenben 58 város vizsgálata alapján egyértelmű a korreláció a zsidók és a kereskedők jelenléte között. A korreláció 1869-ben a legmagasabb, amikor a kereskedők jelenlétének 92 százaléka magyarázható a zsidók jelenlétével. Természetesen a korreláció tájegységenként különböző. Hidas korrelációs adataiból és szórásátlázataiból leolvassa, hogy az 1830 és '70 közötti Magyarországon gyors urbanizációs folyamat zajlott le, amit ő rejtettnek nevez, mivel egyszerű statisztikai adatokkal nem mutatható ki a városi lakosság növekedése. A kis városok népessége még 1870-től is lassabban nőtt, mint az országos átlag, de a városok szociális struktúrája, elsősorban a kereskedelemmel foglalkozó zsidók bevándorlása következtében átalakult. Hidas szerint a zsidó közösség „alapvető, ha nem is kizárólagos szerepet játszott Magyarország általános urbanizációjában és egyben ellátta a gazdaságot a tőkefelhalmozás legfontosabb honi forrásával, a kereskedelemmel”.

Bácskai Vera, a pesti nagykereskedők összetételét vizsgáló dolgozatában, amelynek adatai *A vállalkozók*

előfutói: nagykereskedők a reformkori Pesten (Budapest, 1989.) című monográfiáján alapulnak, más arányok mutatkoznak a zsidók modernizációs szerepére vonatkozóan. Bácskai adatai azt mutatják, hogy a zsidók nem voltak elsősorban a szabadságharc előtti kereskedelmi elitben. Igaz, 1815 előtt Pesten a nagykereskedők kétharmada zsidó volt, de 1830-tól már csak a fele.

John Komlos, pittsburghi gazdaságtörténész professzor, a *Táplálkozás és gazdasági fejlődés a Habsburg Monarchiában a 18. században*. (*Nutrition and Economic Development in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy*, Princeton, 1989) című könyvében 150 ezer adatlapot dolgoztatott föl számítógépen a katonák testmagaságáról, amelyből a gyermekkori táplálkozás minőségére és ebből általánosan az életszínvonalra következtet. Hasonló antropometrikus eljárással, ha jóval kevesebb adatból is, a 19. század második felében a bécsi zsidó népesség átlagosnál alacsonyabb életszínvonalára következtet. A bécsi Kriegersarchivból vett adatokat a Bécsben született katonákról, amelyek alapján kiszámítja, hogy a zsidók minden évben néhány centiméterrel alacsonyabbak voltak nem zsidó megfelelőiknél. Ebből pedig egyenesen arra következtet, hogy családjuk rosszabbul élt, mint a többi Bécsben született népesség, de jobban, mint az alsó-ausztriaiak. Komlos táblázata a besorozottak foglalkozási megoszlásáról nem látszik ezt igazolni. Az 1890-ben született zsidó rekruták között 43 százalék diák, 18 százalék szakértelmiségi, 23 százalék terciér szektor, míg a nem zsidók között 13 százalék segédmunkás, 35 százalék munkás. A többi évjáratra vonatkozóan hiányoznak a nem zsidó adatok, úgyhogy az összehasonlítás nem végezhető el. Ez az ellentmondás feloldható volna úgy, hogy a zsidók alacsonyabb életszínvonal mellett is hosszabb ideig tanították gyerekeiket. Ugyanakkor kételyek merülnek fel az antropometrikus eljárás jogosságában. Komlos fel sem vetette azt a kérdést, vajon nem a zsidó populáció genetikai sajátossága-e az alacsonyabb termet. Nem beszélve a kóser konyha adott esetben legalábbis vizsgálendő, nem okvetlenül az életszínvonnallal összefüggő kihatásairól. Ugyanezek a kételyek vonatkoznak arra a vizsgálatra is, amelyet a nőkről folytatott, akiknél az első menstruáció idejéből következtet a „nutriciós státusra”. A küllem mindenestre bombasztikusan tudományos. Lehet, hogy kimaradt T az $F1 = (f1, f2 \dots fn) = q (Yt, Zt, T)$ egyenletből, amelyben Z nem más, mint Pf/P AOG és T nem más, mint Taste?

A zsidók gazdasági befolyásáról a legmeghökentőbb eredményre William O. McCagg jut, akinek a témában való otthonosságát most már magyarul is hozzáférhető könyve a *Zsidóság a Habsburg Monarchiában* is bizonyítja. *Zsidó gazdagság Bécsben 1670–1918* című tanulmányában megpróbálja feltérképezni a bécsi zsidó vagyon mibenlétét, karakterét, forrását, befolyását. Három korszakot különböztet meg, amelyeken belül a zsidó vagyon jelentős átalakuláson ment keresztül. A 18. század végéig a német birodalomból származó néhány

gazdag „Hoffaktor”, udvari zsidó vagyonáról beszélhetünk, akik vagyonukat rendkívüli szervezőképességükkel, McCagg kifejezésével „adminisztratív” tehetségükkel szerezték. Bécsbe előbb érkezett meg a zsidó gazdagság, mint a zsidók – mondja egy szállóige. Valóban, a Habsburgok 1670-ben kitiltották a városból a zsidókat, noha a Hoffaktorok szűk elitje pénzelte, mondhatni a birodalmat. Samuel Oppenheimer fedezte I. Lipót idején Magyarország felszabadításának költségeit a török alól. Samson Wertheimer pedig a spanyol örökösödési háborúéit. Oppenheimer és Wertheimer halála után gyerekeiknek és néhány rokonuknak, 1870-re ötven gazdag „Hofbefreite” családnak megengedték, hogy a fővárosban éljenek. A városban ingatlant azonban nem szerezhettek. McCagg hangsúlyozza vagyonuknak „adminisztratív” jellegét, hiszen egy adminisztratív networkből származott, amelynek segítségével a modern bürokrácia kialakulása előtt az uralkodót jövedelemmel és hitellel ellátták.

A második korszak a 19. század elején, a Monarchia kereskedelmi forradalmával kezdődik. Megjelennek a nagykereskedők, terménykereskedők elsősorban Magyarországról. A német birodalomból továbbra is érkeznek zsidók, főleg a napóleoni korszak bankfellendülése idején. 1816-ban a császár Bécsbe hívta Salomon Rothschildot a National Bank újjászervezésére, aminek a nyomán forradalmasodott, vagyis nemzetközivé vált a helyi bankélet. Cseh- és Morvaországból pedig a bécsi textilempórium kialakulása után érkeztek zsidó nagykereskedők. Ebben a korszakban lassan megszűnik a zsidók földtelensége. Néhányan már kiváltsággéppen szerezhettek földet, mint Rothschild báró, akit 1842-ben a város tiszteletbeli polgárává választottak, mások kikeresztelkedtek, a manufaktúratulajdonosok pedig megvehették az ingatlant. Jogilag csak 1849-től, gyakorlatilag azonban csak a Gründerzeitől kezdve szerezhettek a zsidók földet. A vagyon adminisztratív karaktere nem szűnt meg, hiszen a nagykereskedők ugyanazt a hálózatot működtették, mint a Hoffaktorok, de már nem birodalmi méretekben, azonkívül módszereik elterjedt, többen és közöttük több keresztény nagykereskedő rutinjává vált a Hoffaktorok kalandos zsenialitása.

Az üzleti élet lassan átalakult Közép-Európában, a cégek személyes viszonyait a részvénytársaságok elszemélytelenedett üzleti adminisztrációja váltja fel. És ez már a harmadik korszakba vezet át.

Míg az európai országok többségében az igazgatótanácsok névsorából a gazdaságtörténészek számára viszonylag egyszerű behatárolni, kik voltak a vezető gyárosok, bankárok, Bécsben ez az álcázó eljárások alkalmazása miatt szinte lehetetlen. Az igazgatótanács tag-ság legtöbbször politikai és nem gazdasági erőt jelentett. A National Bank igazgatóit a császár nevezte ki, de jelentéktelen keresztény üzletemberrel volt tele a többi bank igazgatótanácsa is. Az egyetlen intézmény a tőzsde, ahol a zsidó vagyon növekvő jelenléte kimutatható. 1873-tól kezdve a tőzsdetanácsosok legalább 70 százalé-

ka zsidó volt, 1910-ben igazgatója és igazgatóhelyettese is. McCagg kísérletet tesz arra, hogy egyéb forrásokat figyelembe véve az egyes intézményekben különválassza a reprezentatív és a valóságos irányító funkciókat, és megtalálja a zsidókat az adminisztrációs kulcspozíciókban, még a legkeresztényibb Erste Österreichische Sparkassében is. Megnevezi azt a négy zsidót a vasúti részvénytársaságban is, „aki mindenki számára nyilvánvalóan” irányította az egészet.

Ezek után McCagg azzal a 173 zsidó üzletemberrel foglalkozik, akiknek a neve az 1913 és az 1917-es igazgatótanácsi listákon is szerepelt („A” lista). Vizsgálódásai alapján a bécsi bankok domináns szerepét emeli ki. A bécsi bankok ellenőrizték is azokat az ipari vállalatokat, amelyeknek pénzt kölcsönöztek. Belevonódtak az irányításába, kartellizálták, manipulálták ezeket a vállalatokat. Ezért emeli ki McCagg a zsidó vagyon harmadik korszakában a „manipulatív” jelleget. Mint írja „kiderült, hogy a századfordulóra a birodalom vezető ipari vállalatainak igazgatói elsősorban bécsi bankárok, és mindenekelőtt zsidó bankárok voltak”. Ezek a bankárok, még ha csak fizetésből élő banktisztviselők voltak is, nagyobb vagyont ellenőriztek, mint amennyivel rendelkeztek, és annyi manipulatív eszköz állt rendelkezésükre, amit az Oppenheimerek is megirigyeltek volna. Noha McCagg következtetései általában adatokkal alábástyáztak, a tanulmány végén ez a „kiderült”, ami nem kevesebb, mint hogy néhány bécsi zsidó bankár tartotta kézben a Monarchia iparát, a levegőben lóg. Hogyan következik ez a 173 gazdasági vezetőt tartalmazó „A” listából? Talán majd egyszer megtudjuk.

A budapesti zsidó vagyon gazdaságtörténeti feldolgozására még nem történt kísérlet. Varga László a századforduló talán leggazdagabb zsidó családjáról, a Weiss családról és ezen belül Weiss Manfrédrol írt monográfiájában a meggazdagodásnak nem feltétlenül tipikus, de egyik nagy ívű útját mutatja be. Weiss Manfréd nagyapja, egyszerű kézműves, valószínűleg Csehországból érkezett Pestre a 19. század elején. Fia gazdasági ténykedése még a hagyományos keretek között mozgott, a modern üzleti politikát unokái vezették be. Weiss Manfréd vállalkozástörténetének legfőbb állomásai: gabonakereskedelem, malomipar, ingatlanbefektetés az Újlipótvárosban, az első magyar konzervgyár megalapítása, 1887-től töltenytárak a császári hadseregnek, jelentős szerep a Magyar Ipari és Kereskedelmi Bankban, 1892-ben a Csepel Művek megalapítása, majd Izidor Mauthnerral, az ismert osztrák textilgyárossal közösen megalapította az ország legnagyobb textilüzemét (Magyar Textilipari Rt.) a Rózsahegyen. Sikerének titka merész befektetési stratégiája és a hadügyminisztérium megrendelése. Bővítéseket és újdonságokat mindig recesszióban vezetett be, a kezdeti nehézségek így egybeestek az amúgy is elkerülhetetlen pangással, és amikor a gazdaság újra mozgásba lendült, már előállt az új pro-

duktummal. Azonkívül mindig a potenciális és nem az aktuális kereslettel számolt. Ennyiben hazárdjátékos volt. A világháború bejött neki. 1912-ben a Rothschild-féle Witkowitz-művekkel együttműködve megalapította mamutvállalatát, a Csepeli Acél Műveket, és a bécsi hadügyminisztérium támogatásával legyőzte konkurenciát, a Pénzügyminisztérium támogatását élvező Diósgyőri Vas- és Acélműveket. A háború első éveiben 13 millió koronát investált a Csepel Művekbe, míg a kormány a két állami vasműbe összesen csak 3 millió koronát. Weiss Manfréd 1896-ban a sikeres millenniumi kiállítás után nemességet kapott, 1915-ben a Felsőház tagja lett. Gazdasági morálját és zsidó öntudatosságát tükrözi nemesi címe, amelyben keverednek a hagyományos nemesi motívumok a polgári foglalkozás és a zsidó származás szimbólumaival. Arany mezőben a Duna, középen zöld pont, a Csepel-sziget, fekete oroszlán, pajzs, sasszárny stb., de az oroszlán fogaskerekeken mászik, egyik mancsában vetélő, másikban füstölgő bomba, két oldalán Dávid-csillag világít.

Weiss Manfréd az 1902-ben megalakult Gyáriparosok Szövetségének (GYOSZ) egyik alapító tagja volt. George Deak tanulmánya a GYOSZ történetével, összetételével, érdekarcaival, politikai és szellemi arculatával foglalkozik. Míg a gazdasági életben az ipar egyre nagyobb jelentőségre tett szert, az ipari vállalatok vezetőinek aránytalanul kevés befolyásuk volt a politikai életre. Az 1901-es törvény az összeférhetetlenségről kitiltotta az Alsóházból a nagyipar képviselőit. Ezek, mintegy ötven alapító tag, 60 százalékuk zsidó, alakították meg érdekeik védelmére a Gyáriparosok Szövetségét. 1914-re már ezer céget képviseltek, a jelentős budapesti részvénytársaságok 70 százalékát. A GYOSZ az agrárérdekekkel vívott gazdasági harcon kívül részt vett a kor fontosabb politikai vitáiban, a létező pártoknál progresszívabb, neoliberais ideológiai állásponttal. Vezetői közül Hegedüs Lóránt és Gratz Gusztáv a *Huszadik Század*-ban publikáltak, Fenyő Miksa megalapította a *Nyugat*-ot, amelynek fő részvényesei között ott voltak a GYOSZ alapító tagjai. A GYOSZ egész tevékenységében a nagypolgárság urbán ethosza és ezen belül a tagságában jelentős arányban képviselt zsidó nagyiparosok magabiztossága fejeződik ki. Ez a gazdasági erőre alapozott öntudat árad Chorin Ferenc beszédéből a GYOSZ 1909-es konferenciáján: „Nem nézhetjük tovább tétlenül, hogy városaink, kulturális és gazdasági életünk központjai, a törvényhozásban Hamupipőke szerepre ítéltessenek. Fel akarjuk mutatni a városokban rejlő erőt, amelyre Magyarország jelen kultúrája épül, figyelmet és megbecsülést kívánunk szerezni ennek az erőnek minden megnyilvánulásában.”

Ez a gondolatébresztő kötet hozzásegít ahhoz, hogy az utókor felmérje és megbecsülje ezt az erőt, és egyben a zsidók teljesítményét a magyarországi modern urbanitás kialakításában.